

Х.Ж. СҮЙІНШӘЛИЕВ

**АБАЙДЫҢ
ҚАРАСӨЗДЕРІ**

Мор. Купцовъ

Х. Ж. СҮЙІНШӘЛИЕВ

АБАЙДЫҢ
ҚАРАСӨЗДЕРІ

*Қазақтың Мемлекеттік
Көркем Әдебиет Баспасы*

АЛМАТЫ • 1956

ОҚУШЫНЫҢ ЕСІНЕ

Біз осы ұсынып отырған еңбегімізде қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың әдеби мұраларының бір саласын зерттеп, ол туралы тұңғыш пікірлерімізді айттық. Абайдың «Қарасөздері» деп аталатын шығармалары соңғы кезге дейін жеткілікті зерттелмей келді. Абай тек ақын ретінде ғана танылып, оның поэзиялық мұрасы туралы ғана пікірлер айтылып жүр. Ал, қарасөздерін арнайы зерттеу болған емес. Бұл тұста, біздің еңбегіміз де Абайдың өте бай мазмұнды қарасөздерін сарқа зерттеу бола алмайды. Осы кітапта сөз болып отырған жайлар, яғни Абай қарасөздерінің мазмұны, түрі, стилі, тілі туралы мәселелер әлі де болса терең әрі жан-жақты зерттей түсуді керек етеді.

Ақынның қазақ мәдениеті тарихынан алатын орнын, жазба әдебиетіміз бен публицистикамыздың алғашқы қалыптасу кезеңдерін, әлеуметтік пікірлердің Қазақстан жағдайындағы өсу кезеңдерін тануда Абайдың қарасөздерінің мәні зор.

Ақын творчествосын толық бейнесінде көрсету үшін оның алуан сырлы қарасөзді мұраларын әлі зерттей түсу — қазақ әдебиеттану ғылымының алдында тұрған міндеттердің бірі. Бұл ретте қолыңыздағы кітап осы салалары тұңғыш қадам ретінде ғана саналмақ.

Кітапшаның алғашқы тарауында Абайдың өмірі мен жалпы творчествосына шолу жасадық. Бұл тарауда оқушыны алдын ала Абайдың ұлы бейнесімен таныстырып,

оның творчестволық өсу кезеңдерін шолып өтуді қажет деп есептедік. Ең алдымен Абайдың ақындық алып бейнесін айтып алмайынша, оның қарасөзіне бірден талдау беруді орынды деп есептемедік. Себебі, Абай еңалдымен ұлы ақын. Мұны ескеру қажет.

А в т о р.

Бірінші бөлім

ҰЛЫ АҚЫН-РЕАЛИСТ

Қазақтың ұлы реалист-ақыны Абай Құнанбаев халқымыздың бір кезеңдегі ақыл-ойы мен өнерінің дәрежесін, оның төл әдебиетінің биігін танытатын таңдаулы ұлдарының тобына қосылады.

Абай — қазақ мәдениеті тарихында орны зор, замандастарынан мүлде озық, ерекше тұлға. Кезіндегі ақын-жазушылардан Абайдың шоқтығы әлдеқайда биік. Ол заманының озық ойлы демократы, ірі ағартушысы, терең ойшылы, қоғам қайраткері болды.

Абай алдағы жарқын өмірді аңсап, тарихтың даму жолын тануды алдына зор мақсат етіп қоя білген жігерлі, оптимист адам. Ол қазақтың жаңа әдебиетінің негізін салып, мазмұнын байытып, мәнін зорайтып, түрін ұстартқан жаңашыл ақын.

Абай үстем тап билеген заманға, феодалдық озбыр қоғамға сын көзімен қарап, елдегі әлеуметтік теңсіздікті, қаналған көпшілікті көре білді. Теңсіз-правосыз, әділетсіз өмірге қарсы шығып, әділ сын айтқан, заманының қатал сыншысының бірі Абай болды. Езілген көпшілік жағында болып, адамгершілік арды жоғары ұстай білген үлкен гуманист Абай кезіндегі феодалдық ескі ғұрыпқа, адамшылыққа жағ қылықтарға қарсы күресті. Ол елі үшін жан аямай қызмет еткен адал ұлы, белгілі тарихи кезеңнің жемісі еді. Абайдың ұлылығы — оның өз халқының тарихи болашағын дұрыс болжап, көрегендікпен таный білуінде.

Қазақстанның Россияға қосылуының аса зор тарихи маңызы барлығын түсінген, оның перспективасын таныған Абай өз халқын орыстың озық мәдениетінің қойнауына қарай бастады, содан мол сусындауға шақырды.

Абай Россия екі түрлі екенін, патшалық-чиновниктік Россия барын және халықтың Россиясы барын таный білді. Абай сол соңғы Россияның Белинский, Чернышевский, Добролюбов сыяқты кемеңгер ойшылдарының озық идеяларынан нәр алды; Пушкин, Лермонтов, Крылов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Чеховтардан ақындық өнеге үйренді, шеберлік көркем үлгі көрді. Солардың жазушылық ұлы дәстүрінде тәрбиеленіп, зор тұлға болып қалыптасты. Абай да сол ұстаздарынша, халқы үшін еңбек етіп, елінің сүйікті, талант иесі ақыны және прогресшіл қоғам қайраткері болып шықты. Абай қазақ елінің өсуіне жол сілтеп, халқының тағдырын ұлы орыс халқымен байланыстыру жолында күресті. Ол қазақтың экономикасы мен мәдениетінің мешеулігін көрді, басқа елдерден көп кейін жатқанын таныды. Надандық торын бұзып, озық мәдениетке қол созбайынша қазақ қауымының езілген жұртшылығының көзі ашылмайтындығын көргендікпен түсіне білді. Абай ол ақыйқатты түсініп, көріп қана қойған жоқ. Қараңғы, надан өмірден құтылып, мәдениет есігін ашты. Елдің көзі мен көңілін ашатын мәдениетке апаратын төте жол кертартпалық Шығыста емес, Россияда екенін танытты. Қазақ балаларының орыс мектебінде оқып, адам баласы жасаған мәдениет мұраларын меңгеруін, елінің ұлы орыс халқымен аяғын тең басып, бірдейлік дәрежеде өмір өрісіне шығуын арман етті.

Абайдың бұл армандарын қазақ халқы тек Совет өкіметі тұсында, аға орыс халқымен қол ұстаса отырып, қанаушы тапты біржола құрту арқылы орындады. Қараңғылық торын ссрпіп тастап, жарқын өмірдің жана қоғамын орнатты.

Абайдың, жоғарыда айтылған арман-ойлары, зор мақсаттары бізге көркем сөзге бөленген тамаша әдеби еңбектері арқылы жетті. Абай қалдырған бұл мұралар өз дәуірінің алуан түрлі мәселесін қамтып, сол кездегі қоғамның шын сырын ашады. Абайдың шығармалары өз кезінің келелі мәселесін реалистікпен танытатын, мазмұнға бай, түрге шебер, көлемі салмақты, үні әсерлі, тілі өткір, ойға толы еңбектер. Ол еңбектерінің басым көпшілігі лирикалық өлең; оған қосымша. Абай мұрасы қорында 2—3 поэма, қарасөздер, аудармалар бар. Ақын-Абайдың бұл соңғы еңбектерінің де мәні зор.

Амал не, Абай сыяқты ұлы адамдардың еңбектері өзі тірі кезінде, бүгінгідей жоғары бағаланып, кең жайыла

тарап кете алған жоқ еді. Октябрь революциясына дейін. Абайдың еңбегі тұрсын, оның аты да біреуге мәлім, біреуге жете мәлім болмай келді. Өзі тірі кезінде, Абайдың шығармалары (бір-екі өлеңнен басқасы) баспа бетін көрген жоқ еді. Оның тамаша шығармалары тек ауыздан ауызға көшіп, жатқа айтылу арқылы ғана таралды. Тек Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін, Коммунистік партияның ұлт саясаты жүзеге асуына байланысты, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің жаңа қарқынмен шарықтап ілгері дамуына сай, Абай өзінің тиісті бағасын алып, оның аты тек қазақ жұртшылығына ғана емес, бүкіл совет еліне, прогресшіл жұртшылыққа тегіс мәлім болды.

Қазіргі кезде, Абай шығармалары қазақ тілінде де, орыс тілінде де бірнеше рет басылды. Бөлек кітап болып, таңдамалы жыйнақ, толық шығармалар жыйнағы ретінде түгел дерлік жарық көрді. Абайдың мерекелі күндері де тек республикамызда ғана емес, бүкіл одақ көлемінде кеңінен аталып өтеді.

Ақынның қайтыс болғанына елу жыл толуы қарсаңында Қазақ ССР Ғылым Академиясының тіл және әдебиет институты оның шығармаларының толық жыйнағын екі том етіп шығарды. Бұнымен бірге, республикамыздың ғылыми зерттеу орындары, әдебиетшілері партиямыз бен үкіметіміздің тарихи дана басшылығы арқасында, Абай творчествосын тануда болып келген саяси қателер мен фактылық ауытқулардан арылып, жаңа зерттеу еңбектерін даярлады. Олар жекелеген мақала, кітапша, жыйнақтар ретінде басылып та шықты. Бұл еңбектер сөз жоқ, абайтану тарихында жаңа бір белес болмақ.

I

Абай 1845 жылы, август айында қазіргі Семей облысы, Абай ауданында, Шыңғыс тауы бауырында дүниеге келді.

Абайдың балалық шағы озбыр әкесінің қолында, өзімшіл қатал тәрбие үстінде өтеді. Оның әкесі Құнанбай Өскенбаев халықты аяусыз қанап езген жыртқыш, дәулетті феодал болған.

Абайдың сәбилік таза жүрегі осындай әкенің зұлымдық әрекетінен ерте-ақ шошынды, тыным таппастан түршіге соқты; бірақ, оның жүрегі көкірегін кере, зор бопшыныға өсті.

Абайдың жас кезіндегі көңілін сергітіп, жүрегін жібіт-

кен жылы пейіл тек ардақты анасы Ұлжанның аналық махаббаты, көпті көрген әжесі Зеренің жылы мейірімі болды. Қарт аналарының бұл қасиеттері жас Абайдың бойына да дарыды

Оқу жасына жеткеннен бастап Абай өз үйінде ауыл молдасынан оқыйды. Бұдан басқа, ел шешендерінің әңгімелері, халықтың ертектері, келді-кетті ақын, жыршы, ертекшілер сөзі де болашақ ақын үшін үлкен мектеп болады.

Сегіз жасар Абай өзінің зеректік, абайлағыш қаблетімен әке көзіне де ілігіп, оған үміт күтер, ата жолын ақтар бала болар ма деген ой салады. Міне, осы себеппен әкесі Құнанбай Абайды Семей қаласына апарып әуелі Ғабдулжаппар молданың тәрбиесіне береді. Бұл молданың қарамағына екі жылдай болып, мұсылманша бастауыш білім алады. Бұдан кейін он жасар Абай, бір басқыш жоғары дәрежедегі жабық оқу орны, мешіт жанындағы, діни медресеге түседі. Осы медресе имамы Ахметризаның қарауында үш жылдай болады. Бұл медресе схоластикалық әдістегі, дін жолын құған оқу орны болатын. Абай бұл медресе оқуын да меңгеріп, үздік көзге түседі. Ислам дінінің ереже заңдарын, иманшарттарын кезіндегі көп молдадан әрі терең, әрі көп біліп алады.

Бірақ талапты Абайды бұл сыяқты мәнсіз, мағнасыз, құрғақ уағыздар, өмірден аулақ сүрелер, иманшарттар қанағаттандырмайды. Бірбеткей дінуарлық оқу да, оның жат сөздері де, жұртқа түсініксіз тілі де, құлаққа жағымсыз сарнаған үні де Абайды тез жалықтырады. Абай молдасына сыр бермей жүріп өз бетімен көп ізденеді. Сол кезде көп тарап жүрген Орта Азия және Азербайжан халықтарының ұлы жазушылары — Новаи, Низами; Фирдоусилердің шығармаларымен танысады. Бұлардың еңбектеріндегі адамгершілік идеясы, өмірге жуықтық мотивтер Абайға үлкен ой салады. Оны дәніктіріп ілгері іздене беруге ұмтылдырады. Абай енді кездескен көрнекті ақындардың мәнді шығармаларына үлкен назар салып, келісті сөздерін жадында сақтап жүреді. Ендігі жерде, Абай медресе айналасындағы салтқа, жүрекке қонымсыз бірдағдылы оқуға, оның құр кеуде тәубешіл халпе, хазірет, имамдарына сын көзімен қарап, олардың ел өміріне жанасымсыз жат орта екенін түсінеді.

Семейде болған 4—5 жыл ішінде Абай тек медресе ішін, діни қауымды танып қойған жоқ. Абайдың көрімпаз

көзі, сезімталдығы оған көп нәрсені танытты. Ол қала халықтарының, оның мәдениетін, тұрмыстарын, күнкөріс-тіршіліктерін, даладан өзгешелігін, тағы басқа жақтарын танып зер сала ойға алады.

Ол орыс халқының басқа елден әлдеқайда озық жатқан, іргесі мығым ел екенін көреді. Ұлы халықтың бойындағы игі қасиеттерді Абай өзіне тән сезімталдықпен түсініп, сол оқушы кезінің өзінде-ақ, орыс халқына жақындай түседі. Оны жете тануға құмартқан Абай діншілердің сөзіне ермей, өз бетімен орыс халқына жақындасып кетеді. Ең алдымен тілін үйренуге зер салады. Одан хабар алғасын араласып, тамыр-таныс көбейтіп, жақындасып алады. Сөйтіп жүріп, жолдас орыс балаларымен бірге орыс мектебін де көреді. Ол орыс мектебінің оқуы өзге, өмірге жақын дүниелік ғылым екенін танып, сол мектепке кіріп оқуды аңсайды. Аздаған уақыт (үш айдай) қатысып сабақ алады. Орыс мұғалімін жалдап, үйден де оқыды. Сөйтіп, орысша оқуға жансала кірісіп, сол тілдің қыбындығына қарамастан, аз мерзімде-ақ біраз хабар алады. Орыстың тілін, жазуын меңгеру арқылы Абай өзіне кең дүниенің есігін ашып, мол қазынаға қолын жеткізгендей болады. Енді, ол қалалық кітапханадан шықпай оқып, білім дүниесі сол кітапта екеніне көзі жетіп, соған бой ұрады. Кітапханаға жиі барып тұру арқылы ғалымдар тобымен танысып, олардың көңілін аударады. Дала халқы, қазақ баласының кітап алуы, орысша оқуы ол кезде көп кездеспейтін, тым сирек жағдай. Сондықтан кейбір оқымыстылар, орыс кәриялары, әртүрлі ойлы адамдары Абаймен тілдесіп, өздерінің ақылын айтып, шын мейір көрсетіп, ішіне тартып, баулай бастайды. Олар Абайдың ұқыпты, зеректігін сезіп өз меншігіндегі кітаптарды да, кейін, тіпті сирек кездесетін шығармаларды түсініп оқуға жәрдемдеседі, әбден достасып кетеді.

Осылай, қала өмірін танып, жаңа дүниенің есігін тауып, ішіндегі нәрді тата бастаған, он үш жастан асқан Абайды әкесі Құнанбай оқудан айырып елге алып келеді. Енді ол Абайға өз «әндерін» үйренуді ұсынады. Ел билеу ісіне баулау мақсатымен оны ру арасы, ел іші дау-жанжал, айтыс-тартысына қосады.

Амал не, Абай бұл қаталдыққа да төзеді. Өзіне жүктелген тапсырмаларды кейде әке ырқынша, кейде өз жүрек қалауынша, ойы жеткенінше, әліне қарай шешетін болады.

Енді, Абай өз еліне бұрынғыдай емес, саналы, ойлы жас болып қайтты. Елдегі өмірді танырлық білім дәрежесі болды. Бұрын ел ішінде көп елемей, құр тыңдап қоятын ұшқыр сөз, мақал-мәтел, өлең, жыр, ақындар айтысы енді Абайдың назарын ерекше аударып, өзіне тартып кететін болды. Бұл сыяқты халықтық мол мұраны меңгеру Абай үшін ең керекті іс болып танылды. Абай өнерпаздар жыйынына, Ұлжан анасының оларға деген сыйына, мейрлі меймандостығына өте риза болып, басықасында жүрді. Абай да өнерлі ақындарды өзіне тым жақын тартып, олардың шеберлік жетістіктерін меңгеруге тырысты.

Абай осы қалыппен әке көмекшісі болып қала берген жоқ. Ол нәр алған қала мәдениетіне оралуды бойлай арман қылды. Ержете келе, өз бетімен қалаға қайта оралып, жиі келіп жүрді. Осы келу сапарларында Абай көптеген өмір азығын алып қайтатын болды. Ол алып қайтқан өмір азығы, барып оқыған кітаптары арқылы тапқан орыстың прогресшіл мәдениет қазынасының құнды қорлары, классик жазушыларының шығармалары болды.

Абай орыстың классикалық әдебиетін оқыған сайын көзі ашылып, өмірдің, қоғамның сырларына түсіне бастайды. Бұрын Абай өмірдегі жақсылық пен жамандық, дәулеттілік пен жоқшылық — бәрі құдай ісі деген молдаларының ғана сөзін естіп келсе, енді Абай, өмір туралы, ондағы қоғамдық теңсіздік туралы өзгеше ой, ақылға сыйымды, өмірге үйлесімді жаңа түсініктер табады. Сөйтіп, орыс әдебиеті Абайдың дүниеге көзін ашып, көңілін сергітеді. Абайдың ықлас, ынтасы сол уақыттағы озық ойларды, демократтық идеяны сарқа меңгеруге ағады. Орыстың классикалық әдебиетіне, сол арқылы демократияшыл сынына ден қояды.

Абайдың медреседен кейінгі оқу жолы, осындай өз бетімен іздену, үйрену дәрежесінде болды. Алыстан араласқан Абай өзіне жаңа орта тың жол тапты. 17—18 жастан 28—29 жасқа дейінгі Абайдың өмірі осындай өз бетімен іздену, ел өмірін зерттеу, халық даналығы мен орыс әдебиетін меңгеру жолында болады. Бірақ бұл жылдары Абайдың өз басының билігі өз қолында болған жоқ. Көбіне-ақ қатал әкенің өмірі астында болды. Орыс кітаптарын Абай әке көзіне түспей оқуға тиіс болды. Қалаға баратын сапарлары да әке тапсырмаларымен байланысты еді. Ел арасындағы айтыс-тартыс, Құнанбай тобы-

ның тізесі батқан ел, еңбекші жұртшылықтың наразлығы күн санап күшейіп жатты. Абайды әкесі осы күрестерге араластырып, өзіне жәрдемші, орнын басар ұлық етуді ойлады.

Сол мақсатты көздеген әке оны оқудан айырды. Қала тәрбиесін, орыс тілін жетіктікпен меңгерген Абайды ел ішіндегі түйінді шешу үшін де, қаладағы ұлықтар алдында сөйлеу үшін де пайдаланбақ болды. Ержетіп, еркі өзіне тигенше әкесі Абайды осы жолда пайдаланды да. Бұл жағдай Абайдың ел өмірін, қазақ қоғамын жете тануына жәрдемдесті, Абайдың ойын дамытып, тіл шеберлігіне дағдылануына әсерін тигізіп отырды. Талай шебер тілді шешендік, өткір тілді ақындық, сөз тапқыр, әділ биліктер Абай үшін керекті өнер еді. Абай сол өнерді халықтан үйреніп, жақсы меңгереді. Бар жас кезін осындай ел жанжалы мен әке дауын басу үшін жұмсай беру Абай сыяқты халық үшін туған ақыл иесі адамға ой салмай қоймайды. Бұл сыяқты, жеке адам мақсатында қызмет ету оған үлкен зорлық, арына тиер қорлық болатын. Сондықтан, Абай бұл істен тым-ақ жалығып, әкеден, оның жауыздық істерінен жиреніп, бойын аулақ сала бастайды. Өзінің әке жолына іштей наразылығы өрши түседі. Оның үстіне, орыс әдебиетіндегі ұлы адамгершілік идеяны таныған сайын, халықтық беті айқындала береді. Енді билік айтса, адалдықпен халық мақсатына айтып, ел билеріне, әке тобына өзінің наразылығын білдіріп отырады. Көбіне үйде отырып кітап оқып, өз ойларын жазып, оқығандарынан халық арасында әңгімелер айтып жүретін болады.

Осылайша келіп, Абай, тек отыз, жастан асқасын өз көңіл қалауымен қызмет етеді. Абай осы кездерден кейін творчестволық қызметпен де айналыса түседі. Бұған дейін Абай көбіне-ақ ізденіп, оқып, үйреніп келгенді. Кейде жеңіл әзіл-оспақ ретінде жастық сезім күйін шертіп, кейде мінезі жаман байларды, оның сараң, шолжан әйелдерін, қуларды келеке етіп қоятын, кейде сұрампаз, жағымпаз ақынсымақтарды, шешенсіген билерді сөзбен шалып, олардың орынсыз сөздерін бетіне басатын. Әуелгі кезде оқушы жолдастарына арнап, кейбір молдаларына қаратып ұшқыр сөз, өткір өлең шығарып іяйтып та жүрген. Сол алғашқы кезінде, қанатты сөздерді өзі оқыған діни оқуынан таппақ болып, араласып жатқан шұбар тілді өлеңдер де шығарып отырған. Кейде Низами, Новаи,

Фирдоуси сөздерін қайталап солар жазған тілдің сөздерін өз өлеңіне молырақ ендірмек те болған, ескі діни оқудың әрбір әрпін келеке етіп, ұйқастыра сөз қосып, өлең сыяқты айтып жүрген.

Ал, ержетіп, ақыл тоқтатқан кезден бастап Абай жат тіл қолданып, жеңіл сөз айтудан аулақтай береді. Ол саралап сөз жыйып, салмақпен тіл қатып, байсалды ой мен терең пікірлер қозғап отырады. Өз халқының тіл байлығын сарка пайдалану мақсатын көздейді.

Абай 35—40 жастар шамасында өзінің ақындық талантын таныта бастайды. Ендігі оның шығармалары жаңа бағыт ұстайды. Зор идея мен тың мазмұнға негізделген соны шығармалар беріп, бірден-бір дұрыс жолмен ілгері аяқ басады. Абайдың тез өзгеріп, жетіле түсуіне өзі іздеп тапқан рухани азығы — орыс әдебиеті мен сыны мықты әсер етті.

Абай қалада айлап жатып, еліне арбаласп кітап алып қайтатын болды. Семейге айдалып келген, патша өкіметіне қауіпті деген адамдармен де кездесіп, олармен ұзақ кеңесіп, ішкі, сыртқы жағдайлар туралы хабар алып тұрды. Солардың ұсынуымен, жоғырыда біз айтқан, кезінде оқуға ұлықсат етілмейтін әдебиеттерді тауып оқыды. Соның нәтижесінде, Абай өзінің өмір мақсатына түсінді; творчестволық жаңа жол белгіледі.

Абайдың творчестволық жаңа жолына үлгі болған орыстың классик жазушылары — Пушкин, Лермонтов, Крылов т. б. еді. Бұлар Абайды өзі шыққан ортадан мүлде бөліп, басқа ортаға, қалың ел ішіне әкеліп қосты. Абайдың Шығыстан қол үзіп жаңа беталыс табуына да үлкен себепші осылар еді. Бұлардың озық идеялы, реалистік еңбектері Абайға жаңа күш берді. Оның творчествосының жаңа қарқынмен дамуына жәрдемдесті.

Абай өз елінің өнер қазынасын, ой өрістерін меңгеріп, оған жаңа табыстар қосып, біріне бірін ұштастырып өсті. Халық өміріне жақындауы ел ішіндегі мұңды момын, нашарлар тұрмысын танытты. Бұл көптің тілегін жер қылып, ырысын теспей сорып жүрген зорлықшыл жуандар әрекеттерін көріп, Абай олардан түніледі. Абай бұлардың ісіне наразы болып, әкесімен де, басқа тонаушылармен де еш бірікпес араз болады. Өзі кара бұқараға іш тартып, әділет жолымен іс қылуға үндеп отырады. Абай бұл жолға белін бекем буғанша біраз уақыт ой кезді, көп ізденді, ақыры өзіне демеу тауып, арын таза ұстап, адамшылық

вса " каповъ

еннаго употребленія разнаго хлѣба 2104 к

ю въ Семипалатинскій уездъ

итель Игорь Куриловъ

Александръ

Кейінгі жылдары табылған Абайдың қолы.
(Ақынның болыс болып жүрген кездегі бір істен).

карызын өтеу жолына нық бекінді. Малқұмар, бақталастық жолындағы өнімсіз, өзекжыртыс жеке жандардан түгел безініп, ел тағдырын толғайтын болады. Сол кездегі қазақ қоғамының қазіргісін біліп қоймай, өткендегі тарихына да көз жіберіп, оның болашағын да болжап, алға басар бағытын көре алмай, бір қалыппен, болымсыз ескі ізбен, ата жолынан табжылмай келе жатқанын, бас көтергісіз ауыр халде екенін, заманынан көп кейін жатқанын түсінеді. Сол ауыр салмақты халық жолынан алып, еңсесін басқан ел азабын арылтарлық жол қарастырады. Абай ондай жолды өнерден, еңбек сүйгіштіктен тауып, үлкен ойға келеді. Сол келген ойларын қайғысын арқалаған халқына жеткізуді көздейді. Езілген еңбекшіні түсіндіру, олардың көзін ашып, көңілін ояту оңай жұмыс емес еді. Абай өз алдындағы бұндай қиындықтарды білді. Сол қиындықтың кілтін таппақ болды. Оның ұшқыр қылы, жүйрік ойы сол кілттің тұрған жері халық санасы, жылы жүрегі деп білді.

Абай, өзі айтқандай, «соқтықпалы, соқпақсыз» жерде өсті, үстем тап билеген ауыр заманда өмір сүрді. Сол қоғамның езілген халыққа істеп отырған тағылық, айуандық қылмыстарын көзімен көрді. Ол халық игілігін, болашақ қамын көздеді. Ел дертіне ем болар, түскен еңсе-

сіне дем болар қуат — оқу, өнер деп, оның жаңа түрін, тың жолын ұсынып отырды.

Ол өзінің жастық шағы мен ержеткен кезін, ондағы кездескен соқтықпалары мен күрестерін:

«Жасымда албырт өстім ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ,
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ.
Ой келгелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме,
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйқатат бақ сөзіме» —

деп көрсетті.

II

Енді бір-екі сөз Абайды осы «тыныш ұйқатпай, сандалмамен күн кешкен» заманы туралы.

Абайдың жазушылық жұмыспен айналысқан дәуірі ХІХ ғасырдың екінші жартысы дедік. Бұл кезең Қазақстанның Россияға әбден қосылып болған кезі.

Россиямен қосылуының нәтижесінде Қазақстанда ілгері басу, өзгерістер болды. Қазақ қоғамы экономикалық-шаруашылық жағынан едәуір алға басты, онда таптық жіктелу тереңдей түсті, таптық күрес күшейе бастады. Сондай-ақ Қазақстанның Россияға қосылуы қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетінің дамуына ерекше ықпал етті.

Қазақ халқының өткен ғасырдағы атақты ұлдары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаевтардың көрнекті ойшылдар, ірі ақын, жазушылар ретінде қалыптасып өсуіне орыстың озық мәдениетінің жемісті әсер еткені кімге болса да аян.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында алдыңғы қатарлы орыс ғылымы нығая түскен болатын. Қоғамдық ғылымдар өзгеше дамып түскен-ді. Революционер-демократ — А. И. Герцен, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбовтардың материалистік философиясы табиғат тану ғылымының дамуына үлкен әсерін тигізді.

Ұлы ғалым Семенов — Тянь-Шанский Қазақстан жеріне саяхат жасап географиялық зерттеу жүргізді. Олар қазақ жері, байлығы, тарихы, тұрмысы туралы алғаш зерттеу жүргізіп, хабарлар берді. Ол Ш. Уәлихановтың қалыптасуына үлкен әсер етіп, тікелей көмек көрсетіп

отырды. Басқа да орыс оқымыстылары қазақ халқының тарихы, мәдениеті, тілі туралы үздіксіз зерттеулер жүргізеді.

И. Н. Березин қазақ тілінің қалыптасуы туралы, В. В. Радлов археологиялық, этнографиялық зерттеу жүргізді. Қазақтың ертең, аңыз, жырларын жариялады. «Түрік тектес халықтардың әдеби нұсқалары» деген күрделі еңбек жазды. Қазақстан этнографиясын, мәдениет нұсқаларын, тілі мен әдебиетін Г. Н. Потанин де зерттеді.

Крепостнойлық право жойылғаннан кейін, Россияда ұлы революционер-демократ Н. Г. Чернышевский бастаған революциялық-демократтық қозғалыс күшейе түседі. Революциялық күшке қарсы патша өкіметі қатал шаралар қолданады. Талай революционер-демократтар — орыс халқының таңдаулы ұлдары алысқа жер аударылады. Соның біркелкісі Қазақстан сыяқты жаңа өлкеге де жіберіледі. Бұлар қазақ арасына келіп шаруалармен жақындасып, олардың қорғаны ретінде көрінеді. Езілген елге жаны ашып, олардың ауыр халін, аянышты жағдайын қоғамдық мәселе ретінде көтеріп отырады.

Қазақстанға келушілер ішінде Украинаның Ұлы жаушысы Т. Г. Шевченко, Петрашевшіл С. Ф. Дуров пен Ф. М. Достоевский, Н. Г. Чернышевский жолын жақтаушының бірі Е. П. Михаэлис т. б. адамдар болған. Бұлардың әрқайсысы өздерінше еңбек етіп, қазақ халқы үшін, оның мәдениеті үшін қызметтер жасаған. Бұлар қазақ демократтарына да ақылшы, жетекші болып, олардың орыстың прогресшіл мәдениетімен, классикалық әдебиетімен, бұқарашыл озық идеяларымен танысуына жәрдемдескен адамдар. Олардың ішінде, Михаэлис сыяқты Н. Г. Чернышевскийге тілектес адамдармен тығыз байланыс жасайды.

Ұлы орыс халқының озық ой-санасынан мол хабар алады. Сол сарқылмас мәдениеттен тәрбиеленеді. Абайдың орыс әдебиетімен терең танысуы сексенінші жылдардан басталады. Абай 1880 жылдардан бастап, орыс әдебиетінің кейбір классикалық үлгілерін қазақ тіліне аудара бастады. Осылайша, Абай өзі тапқан рухани табыстарын еліне жеткізу әрекеттерінде істеп отырды. Абай аудармалары арқылы қазақ халқы алғаш рет А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов еңбектерінен хабар алды. Абай аудармалары өзінің шеберлігі, жетімділігі жағынан әлі де ескерерлік еңбектер қатарында. Абай

сөзбе-сөз аудармаса да, шығарманы толық меңгеріп, өз толғауымен дұрыс бере білген. Сондықтан Абай аудармаларының қазіргі кезде де мәні аса зор.

Абай қазақ халқын қараңғылықтан алып шығатын жол тек орыс мәдениеті ғана деп білді. Сондықтан да, ол қазақты орыс мәдениетіне жақындату амалын, қазақ халқы мен орыс халқын дос ету жолдарын қарастырды.

Ағартушы ақын Абай халықтар арасында ағайындық пен достықты нығайту идеясын ту етіп көтерді, мұсылманшылдық, діндестік сыяқты, кезінде көп тараған теріс идеяларға қарсы шығып отырды.

1890 жылдан бастап Абайдың даңқы қазақ арасында әбден белгілі болады. Оның өмірге толы, терең мағаналы, көркем шығармалары, жалынды өлеңдері, ақыл-нақылдары ел арасына кең тарады. Оның даңқын естіген халық ақындары өз құлақтарымен еркін сөзін тындап, зор дауысын естіп қайту үшін әржерден ағылып келіп, ақыл алып, оның ұлы тұлғасына қанағаттана сүйсініп қайтатын да болды. Біржан, Байкөкше, Ажар ақындар осы Абайға келіп тәлім алып, оның өткір сөздерін жадында ұстап, алыс елдерге жеткізушілердің бірі болды.

Абай өлеңдері үстем тап өкілдеріне атқан оқтай тиіп, олар Абайдың үнін өшіру амалдарын да қарастырады. Абай феодалдық қоғамның бар сырын ашып, қатты сынға алды. Қазақ феодалдары арқа сүйеніш ететін патша чиновниктері — ұлықтар да Абай шығармаларынан сүйкімсіз орын алып отырды. Сондықтан Абай елдегі би-болыстарға да, патша ұлықтарына да қауіпті адам саналды. Абайдың жер ауған патша өкіметіне наразы адамдарымен дос болуы, олармен араласып жүруі, бұқарашыл пікірлері, жалынды жырлары, жуандарға наразы үндері, айтып жүрген озық ойлары, өткір сөзді мысқылдары — үкімет адамдарын сескендірмей қойған жоқ. Кезіндегі шындықтың катал сыншысы, әділет өмірдің батыл өсиетшісі — Абай астыртын бақылауға да алынды. Абайдың жаулары топастар тобы, өзімшіл өктәм әкімдері Абайға қарсы өсек-өтірік теріп, үздіксіз доностар жазып жатады. Абайды «ақпатшаның жауы», «ата жолын бұзып отыр», «халықты азғыруда» т. б. деген «айыптар» тағады. Осының нәтижесінде бір кезде Семей полициясы келіп, Абай ауылына тінту де жүргізеді.

Қазақ феодалдарының ең реакцияшыл зұлым тобы Абайдың соңына мықтап түсіп алады. Олар 1897 жылы

Абайға тарпа бассалып, зәбірлеу әрекетін қолданады. Абайды олар қорлап өлтірмекші де болады. Бірақ, қалың халыққа сіңіп кеткен, жұртқа тегіс белгілі Абайды өлтіру оңай болмайды. Абайды қорғайтын достары көп болады.

Бірақ, Абай өле-өлгенше қуғыннан құғыла алмайды. Ол көп жауының қуғыны мен зәбіріне дамылсыз қарсы күрестен жүдейді. Соның нәтижесінде нәзік жанды ақын Абай денсаулығынан айрылады. 1904 жылы 6-шы июль күні, 60 жасқа аяқ басқан кезінде, қайтыс болады. Оның сүйегі Шыңғыс тауы бойындағы Жидебай деген жерге қойылады. Абайдың алып жүрегі бұдан 50 жыл бұрын соғудан қалды. Бірақ, Абайдың жүрек сыры, өзінің алып күші мен ақын творчествосында мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келеді. Абай қалдырған мұра, Совет үкіметі кезінде, ең сенімді, ең ұқыпты қолға көшіп, берік ие боларлық жаңа ұрпақтарын тапты. Соның арқасында, Абай еңбектері бүкіл совет халықтарының және прогресшіл жұртшылықтың мәдениет қорына біржола еніп кетті¹.

III

Абайдың ақындық творчествосы — дәуірінің басты сұрақтарына жауап боларлық, қазақ өмірінің әрбір саласына толық тоқтайтын өрісі кең, мазмұны терең құнды творчество Абай шығармалары қамтымайтын өмір саласы кемде-кем. Негізінде Абай өмір шындығын дұрыс танып жырлаған реалист жазушы болды. Абайдың реализмі де ұстаздары — орыс классиктерінің қолданған озық әдісі еді. Абай сол әдіске тән қарапайымдылықпен халықтың өз тілінде жазды. Оның шығармалары халық тұрмысына, ой-армандарына негізделді.

Абай ақындық өнерге ғылыми дұрыс көзқараста болды.

Ол орыс сыншылары Белинский, Чернышевский, Добролюбовтардың материалистік эстетикасынан хабарлы еді. Абай содан үйреніп өскен, қазақ әдебиеті тарихында жаңа құбылыс болатын. Абай орыс реализмі традициясында өсті, соның игі жемісі ретінде көрінді.

Абай әдебиеттің маңызын, оның қоғам өмірінен алатын орнын дұрыс түсінді. Ол өлеңді еріккеннің ермегі

¹ Абайдың өмірі туралы кейбір фактылық деректерді біз проф. М. О. Әуезовтың зерттеу еңбектеріне сүйене отырып жаздық.

деп есептеуге, үстем тап өкілдерінің қорлауына қарсы шығып отырды. Сонымен бірге, Абай өлеңге жеңіл-желпі қарап, байларды орынсыз мақтап, тілін безеп мал үшін сатылып, өнердің қадірін кетіріп жүрген ақынсымақтарды қатты сынға алды.

«Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап,
Ақындары — ақылсыз надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.
Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап»—

дейді. Өлең өнерінің игі мақсаттарын айқын түсінген Абай:

«Мен жазбаймын өленді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін...»

деп өзін бұлардан бөлек ұстайды.

Өмірге байланысы жоқ құр сөз, құрғақ қыял қуған қазақ ақындарына қарсы өз ойын ұсынады. Абай өлеңнің мақсаты: өмірдің керегіне асу, халықтың санасына әсер ету, көзін ашып, көңілін көтеру, еңсесін басқан надандық ауыртпалығынан шығар жолды сілтеп, азап шеккен жанына шипа болу деп ұқты.

Абай өлеңнің мақсатын терең түсініп, ақынды өмір оқытушысы — үгітші, үлгі берер өзіндей азамат ақын болуы керек деп білді. Ол «Көкірегі сезімді, тілі орамды» жастарға үлгі болды. Өзі ақыл айтып, өлең жазудың тамаша шебер үлгілерін көрсетіп берді. Абай қыйыстырып айтқан сөздің бәрі өлең емес, құр айкай бақырған ән емес, «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» оның тілі жеңіл, жүрекке жылы тиерлік, құрылысы шебер, айналасы теп-тегіс, тау тасындай жұмыр келуі керек деді, ал ән болса, құлақтан кіріп, бойды билегендей, көңілге түрлі ой салғандай болуы керек; есер әнге жол берілмей, тыңдаушының көңілін өсіргендей, ойлы-күйлі есті әнді керек қылды.

Абай шебер өленді, тәтті әнді мәдениеті жоғары, білімді ақын ғана бере алатынын ескертіп: «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол ақынның білімсіз бишарасы» — деп көрсетті.

Ақындық өнердің мақсатын, мәнін осылай терең түсінген, сыншы ақын Абай, кезіндегі мәнсіз әдебиетке, феодалшыл ақындарға қарсы шығып отырды. Олардың жамаулы, құраулы, олпы-солпы, міні көп, мәнсіз шығармаларын қатты сынады.

«Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі жамау, бірі құрау.
Әттең дүние-ай сөз ұғар кісі болса,
Кемістігі әржерде-ақ көрініп тұр-ау»,—

деді.

Абай өзі өмір сүрген дәуір шындығын ақтара зерттеп, ішкі сыртқы сырларын жете ашқан реалист жазушы. Ол кезіндегі қоғам өміріне сын көзімен қарап, барлық қайшылықтарын көре білді. Елінің әлеуметтік жайын, тұрмысын, ой-армандарын мұң-мұқтаждарын таныды. Еңбекші халықтың өз еңбегінен дәулет тауып, бақыт көрмей, азап тауып, қорлық көріп келе жатқанына қайран қалды. Ел берекесін алып, дау-жанжалды қоздырып, бүліншіліктен пайда тауып жүрген кулардың зұлымдық бетін ашты. Ақын пысықсыған қазақ дәуекестерін өлтіре мысқыл етіп:

«Пысық кім? — деп сұрасаң,—
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай.
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шарғаға қыры жоқ,
Өтірік пен өсекке
Ағып тұрса бейне су,
Ат, шапаннан кем көрмес,
Біреу, атын қойса «қу» —

деп кулардың шындық образын береді.

Бұдан кейін, Абай қазақ билерін, болыстарын сынап, тек жай шыншыл ақын ғана емес, сонымен бірге, үлкен сыншы ақын екенін де танытты. Қазақ болыстарының сайланған күннен бастап шұғылданатын іс әрекеттерін, мінез-құлықтарын айқын танытып, олардың типтік бейнелерін жасап берді. Олардың болыс болғандағы мақсаттары ел қамы үшін қызмет ету емес, өз қамы, өз құлқыны екенін танытты. Олардың жұмысы ішіндегі дау-жанжалды басу емес, оны қоздыра түсіп, мал табу, забіржапа көрген мүсәпірге теңдік әперу емес, забірлеуші байдан, ұрыдан т. б. дәуекестен пара алу деп көрсетеді.

«Қайнайды қаны,
Ашыйды жаны
Мінездерін көргенде...»

деп, Абайдың бұларға қарсы қаны қайнап, халыққа жаны ашып отырды.

Абай жуандар тобынан осылайша жиренді, бұлардың мінезін көріп шошынды, қылмысын көріп түршікті. Ақынның өз сөзімен айтқанда, олардан Абай: «Бетті бастым, қатты састым, тұра қаштым жалмажан...» деді, осыдан езі ол таптан сытылып шығып, қалың еңбекшінің ортасына енді. Есіркер көпті, момындарды тапты; соның тілеуін тілеп, жырын жырлап, мұның шертуге бел буды. Ол өзінің бұл ойларын қарасөздерінің бірінде ашық айтады, өзінің кімді құрметтеп, кімнің жоғын жоқтайтынын толық танытады.

«Болыс пен биді құрметтейін десең,— дейді Абай,— сатып алған, жалынып бас ұрып алған болыстық пен биліктің ешбір қасиеті жоқ. Мықтыны құрметтейін десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты, жақсылыққа мықты кісі елде жоқ... Жә, кімді сүйдін, кімнің тілеуін тіледің? Енді, әлбетте, момындықтан «ырыс баққан-дау бакпас» деген мақалмен болам деп, бергенінен жаза алмай... жүрген, ұры, залым, куларға жеміт болып жүрген шын момын шаруаны аямасақ, соның тілеуін тілемесек болмайды сонан басқаны таба алмадым»,— дейді.

Осылайша, Абай кезіндегі ел билеушілерге қарсы шығып, патшаның болыстық, билік тәртібін сынға алады. Олардың қылмыстарын бетіне басып, ел мұның, халық тілегің айтады. Ірені кеткен қазақ елінің бейнесін ақын

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым!..
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың» —

деп көрсетті. Абай қазақ даласындағы тек болыстардың зұлымдығын ғана ашып қойған жоқ. Ол ескі ел көрінісін жан-жақты ақтарып, оның басқа да таптары мен топтарын сыйпаттап отырды.

«Ел жайын біліп қансаңыз,
Айтайын құлақ салсаңыз,
Кейбіреуі бүрсіп жүр,
Жер тәңірісін көр маңыз.
Кейбіреуі закончик,
Оңдырмас ол берсе арыз!»—

деп көрсетті. Одан кейін ақын халықты сүліктей сорып, қараңғылықтың қамауына мықтап қамап, оның қырсауына құранды құлып етіп салып қойып отырған дін иелерін бір түйреп өтеді.

«Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз,
Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да қаж парыз»,—

деп, Абай қажыға барып, пірге қол беріп жүргендердің ішінің залым, сыртының абыз екенін танытады. Бұдан кейін халықтың арын оятып, ой салғысы келеді.

«Өтірік, ұрлық,
Өкмет зорлық
Кұрысын, көзін ашылмас.
Ұятың, арын оянсын.
Бұл сөзімді ойлансын»

деп ақылын айтады.

Абай өзінің осы сыяқты өлеңдерінде («Болыс болдым мінекей», «Мәз болады болысың», «Бойы былған», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ» т. б.) өткір сыншы — сатирик болып қалыптасқан жазушы екенін танытты. Абайдың бұл сындары өзінің жетімділігімен, өткірлігімен орыс әдебиетіндегі сатирик жазушыларға үн қосты. Абай өз кезіндегі заманға, үстем тап қоғамына деген ыза, кек, ашуын сол сындармен берді. Қазақтың жағымпаз, қу, бұзақы үстем табын өлтіре сынады, оларға қарсы алғаш қатты сөз айтқан батыл ақын болды.

Абай — өмір шындығын сын көзімен қарап таныған әлеуметтік көзқарасы ақын жазушы. Ол қазақ қоғамындағы таптық қанауды, теңсіздікті т. б. қайшылықтарды таныды. Оны өзінің бойындағы ақындық шабыттың бар күшімен жырлап отырды. Абай, бай мен кедейдің арасындағы тұрмыс қайшылығын, дәулет теңсіздігін көрді. Өзінің «Күз», «Қараша жел тоқсанмен сол бір екі ай» деген өлеңдерінде қазақ кедейлері мен байларының өмірін салыстыра отырып, кедейлердің қара суықты күз айларындағы аяншыты халін айқын танытады.

«Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып,
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігед қатыны бүрсең қағып»,—

деп Абай қазақ кедейлерінің жоқшылығы мен ауыр тұрмысын, оның шындық суретін тамаша реалистікпен берді. Осы бір үзіндінің өзінде талай сыр, талай сыйпат, талай күңгірт бояу түстері жатыр. Далада, мал артында, ауыр азапта жүрген кедей, оның жыртық панасыз, отыпсыз үйі, сол жайсыз үйдегі байдың терісін илеп, өрмегін тоқып отырған әйелі көзіңе анық елестейді. Осы өлеңнің екінші бір жерінен жұмысын жасап жүрген кедейге байдың көрсететін рақымсыздығы көрінеді.

«... Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі,
Қара қыйдан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы»,—

деп, Абай мейірімсіз байдың тым аяусыз зұлым екенін, тассаран бай өзі де «Қәрі қойды ептеп сойып» жеп отыр деп мазақ етеді. Әйтседе, бай және оның үй іші, балашағасы жылы үйде, тонбай, азап шекпей, еңбек етпей, тамағы тоқ қарап отырады дегенді айтады.

Бұдан кейін, осы өлеңнің аяғында ақын байға ақыл айтып, мейірімді болуға шақырып, келісім ұсынады.

«Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей.
Бір қыс сақта, тас болма, сен де оғұрлы»—

деп, байды ақылға келтірмекші болады.

Абай өлеңдерінде беті ашық әлеуметтік мәселенің бірі — қазақ әйелдерінің жайы, қазақ жастарының махаббат, еркіндік мәселесі. Махаббат, достық тақырыбы Абай өлеңдерінің кең қамтыйтын, жалпы адамгершілік идеясымен қабысып келетін мәселе. Абай бұл мәселелерді көтеруде де өзінің жаңашыл, бұқарашыл ақын екенін танытты. Ол қазақ қыздарының теңдіксіз езіліп, сүйгеніне қосыла алмай келген ауыр халін көрді. Өзі ол жағдайға наразылық білдіріп, аянышты сезімге толы өлеңдерін шығарды. Қазақтың феодалдық қоғамы әйелдерді қорлап ұстап, сүймесіне зорлап қосты. Мал, мүлік орнында жұмсалып, сатып алуға жол берді. Әйел сезімімен есептеспеген ескі салт үстем тап өкілдерінің елді қанау құралдарының бірі болды. Қазақ қыздары өзінің теңіне, жүрегі қалаған адамына қосыла алмай, не малы көп кәріге, не мүгедек бай ұлына байланып маталып берілді. Олардың жеке басының билігі өздерінде емес, «ел ағасы» — би,